

Antoni Maziarz

(Uniwersytet Opolski, Opole)

BRACTWO NAJŚWIĘTSZYCH SERC JEZUSA I MARYI PRZY KOŚCIELE PARAFIALNYM W POŁOCKU W ŚWIETLE KSIĘGI BRACKIEJ Z LAT 1794–1818

Bractwa działające na terenie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej mają bogatą literaturę¹, jednakże w historiografii tego zagadnienia nadal występują niemałe luki². Do braków można zaliczyć skromne informacje na temat konfraterni działających na terenie katolickiej diecezji białoruskiej, utworzonej w 1773 r., a w 1782 r. przemianowanej na mohylewską³. Jednym z nich jest Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi, utworzone w Połocku w 1794 r., a więc w okresie politycznej degradacji miasta, a jednocześnie szczytu jego sławy, której źródłem

¹ Zob. M. Ingot, *La Compagnia di Gesù nell'impero Russo (1772–1820) e la suo parte nella restaurazione generale della compagnia*, Roma 1997; I. Kadulska, *Kulturowa misja Akademii Połockiej na Białej Rusi. Pierwsza podróż do źródeł* [w:] *Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ*, red. M. Ingot, S. Obirek, Kraków 2001, s. 245–253; J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 11; L. Grzebień, *Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury* [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, s. 31–68; R. Kłopotek, *Geneza i działalność bractw kościelnych w Europie i w Polsce do końca XVIII wieku*, „Studia Gdańskie”, t. 37, 2014, s. 219–233 (tam dalsza literatura).

² S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wiek. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny”, t. 88, 1997, z. 3/4, s. 509.

³ J. Wasilewski, *Arcybiskupi i administratorzy archidiecezji mohylewskiej*, Pińsk 1930, s. 4; A. Petrani, *Kolegium duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 16; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, t. 19, 1969, s. 290; L. Bienkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (2. połowa XVIII wieku)* [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 302; J. Skarbek, *Kościół rzymskokatolicki na terenie Białorusi w XIX i na pocz. XX wieku*, „Symposium”, R. 3, 1999, nr 1, s. 13–14; T. Kasabała, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225. rocznicę powstania archidiecezji i metropolii mohylowskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, t. 7, 2008, s. 260–271; A. Barańska, *Rzymsko-katolicka metropolia mohylewska (1798–1917): struktury i episkopat*, „Przegląd Wschodni”, t. 14, 2015, z. 1, s. 49.

byli tamtejsi jezuici⁴. Księga tego bractwa przechowywana jest w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w St. Petersburgu⁵. Materiał ten stanowi istotne źródło wiedzy nie tylko na temat ówczesnych postaw religijnych, ale także społeczności tworzącej wspólnotę. Bractwo połockie i jego dokumentacja mają o tyle duże znaczenie, że powstały około 20 lat po wydarzeniach przełomowych nie tylko dla tej ziemi — po I rozbiórce Polski i kasacji jezuitów, dla których Połock stał się arka pozwalająca na przetrwanie zakonu do czasu jego reaktywacji w 1814 r.⁶

Księga formatu folio zawiera 53 nienumerowane strony. Na pierwszej i czwartej stronie tekturowej oprawy odcisnięto wizerunek Serc Jezusa i Maryi w aureoli. Wolumen obejmuje także kopię papieskiego dokumentu zatwierdzającego bractwo z 1794 r. Krótką informację dla księdza prezesa kongregacji oraz wzór patentu potwierdzającego członkostwo, napisane w językach polskim i francuskim.

Dokument zawiera listę około 11 tys. członków bractwa. Przez 24 lata wpisywało ich kilkunastu sekretarzy. Pierwszy zachował należną atencję — pisał starannie, podawał tytułaturę, bądź profesję wpisywanych. Następni, niestety, rezygnowali z podawania tych informacji. Prawdopodobnie ze względów oszczędnościowych ujmowali wpisy w dwie, a nawet w trzy kolumny na stronie. Nie brakuje wpisów ujętych niechronologicznie, np. w 1806 r. dopisano do księgi 35 osób, przyjętych w latach 1802–1805. Zwłoka była podyktowana zapewne odległym miejscem zamieszkiwania (byli to Francuzi, Włosi, kilku Niemców). Z wyjątkiem początku księgi, gdzie na czołowych miejscach umieszczano świeckich notabli (po duchownych), następne wpisy są ujmowane według kolejności przyjmowania do bractwa, bez uwzględniania porządku alfabetycznego, podziału na płeć itp. Wyjątek dotyczy Małnowa⁷, gdzie wyróżniono trzy kobiety (Teodora

⁴ *Krótką wiadomość o mieście Połocku*, „Miesięcznik Połocki”, 1818, nr 1, s. 8–19; nr 2, s. 79–92; nr 3, s. 157–180; A. Kempfi, *Urbs Polotia. Miasto nad Dźwiną między nowymi a dawnymi laty*, „Lithuania” 1994, nr 2–3, s. 50–62.

⁵ Российская национальная библиотека [dalej: РНБ], ф. 958, Разн. F. II. 59, Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi w kościele parafialnym Połockim Societas Jesu założonego w roku 1794 d. 4 czerwca (dalej: Księga Bractwa Połockiego). W Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (dalej: ATJKr), pod sygn. 1027 XV przechowywany jest dokument zawierający ustawy tegoż bractwa: Informacja o Bractwie w Połockim XX. Jezuitów kościele zaprowadzonym (dalej: Informacja o Bractwie Połockim).

⁶ L. Grzebień, *Wskrzeszenie zakonu jezuitów*, „Życie Duchowe”, 2014, nr 77, s. 75. Zakon jezuitów został skasowany na mocy brewe Klemensa XIV „Dominus ac Redemptor Noster” z 18 VIII 1773 r. W 1801 r. papież Pius VII potwierdził prawomocność działalności jezuitów w Rosji (brewe „Catholicae fidei”), a w 1814 r. reaktywował zakon w całym Kościele (encyklika „Sollicitudo omnium ecclesiarum”). Na temat kasaty zob. [A. Łabecki], *O powrocie jezuitów y o powszechnym w szkołach przez nich nauczaniu młodzieży*, t. 2, Warszawa 1805, s. 222; S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 5, cz. 1: *Jezuici w Polsce porozbiorowej 1773–1820*, Kraków 1906, s. 125; B. Wolska, *Polityczne aspekty kasaty zakonu jezuitów w poezji czasów sejmu delegacyjnego*, „Prace Polonistyczne”, t. 35, 1979, s. 53–79; P. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląsku 1773–1914*, Lublin 1984, s. 43 i n.; tenże, *Działalność duszpasterska jezuitów prowincji białoruskiej w latach 1773–1820 w świetle liczb [w:] Jezuicka ars historia*, s. 162; S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 512–513. Zob. L. Grzebień, *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, t. 1–2, Kraków 2009.

⁷ Małnow — dobra Szadurskich w pow. łucyńskim. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 6, red. F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1900, s. 36.

Lenkiewiczówna, Róża Witkiewiczowa i Ksawera Małachowska), być może inicjatorce bractwa. Pod ich nazwiskami wymieniono pozostałych 58 członków (najpierw kobiety, później mężczyzn). Nie stosowano jednolitego zapisu wersji imion. W większości są to wersje polskojęzyczne, cudzoziemców i duchownych ujmowano zaś w wersji łacińskiej.

Pierwsza część wpisów (do 1801 r. włącznie) to jednolita lista pozbawiona podziału na lata i miejsce przyjęcia do bractwa (6061 członków). Od roku 1802 stosowano podział na lata przyjęcia do kongregacji, a od 1806 r. podawano także miejsce wstąpienia do wspólnoty.

Bractwa Serca Jezusa

Kongregacja połocka powstała w schyłkowym okresie świetności bractw, uznawanych za charakterystyczny przejaw pobożności barokowej, nastawionej na bogactwo form zewnętrznych. Impulsem do rozwoju kultu Serca Jezusa były objawienia św. Małgorzaty Marii Alacoque (1647–1690)⁸. W konsekwencji naciśków zwolenników jego szerzenia, w tym wpływowych Polaków (m.in. królowej Francji Marii Leszczyńskiej), w 1765 r. papież Klemens XIII wprowadził święto Serca Jezusa. Obchodzono je w piątek po oktawie Bożego Ciała⁹. W tym czasie w Kościele powszechnym działało już ponad tysiąc bractw Serca Jezusa, w tym 86 w Polsce. Najwięcej (17) było w diecezji wileńskiej, do której należał wtedy Połock. Jak szybko rozwijał się tego typu pietyzm może świadczyć określenie osiemnastego stulecia „złotym wiekiem kultu Najświętszego Serca Jezusa”¹⁰. W jego szerzenie zaangażowali się pijarzy i siostry wizytki, ale pierwsze miejsce przypisywano duchowemu synom św. Ignacego Loyoli.

Kult Serca Jezusa prezentowano jako odpowiedź katolików na laickie trendy Oświecenia, jednak końcówka wieku XVIII to raczej okres starzenia się istniejących konfraterni i kurczenia ich liczebności. W tym kontekście powstanie bractwa połockiego stanowi więc pewien ewenement, tym bardziej interesujący,

⁸ M. Alacoque, *Pamiętnik duchowy*, przekład J. Andrasz, Kraków 1947; C. Noworolnik, *Problematyka wynagrodzenia w życiu świętych. Od Ojców Kościoła do św. Małgorzaty Marii Alacoque — wybrane sylwetki* [w:] *W misji wynagradzania Bogu przez Serce Jezusa*, red. J. Wełna, E. Ziemann, Kraków 2015, s. 20–51.

⁹ J. V. Bainvel, *Kult Serca Bożego. Teoria i rozwój*, Kraków 1934, s. 503 i n.; C. Drażek, *Polskie starania o wprowadzenie do liturgii Kościoła święta Serca Jezusa z własną mszą św. i oficjum*, „*Analecta Cracoviensia*”, t. 10, 1978, s. 455–470; tenże, *Rozwój kultu Serca Jezusa w Polsce* [w:] *Bóg bliski. Historia i teologia kultu Najświętszego Serca Jezusa*, red. C. Drażek, L. Grzebień, Kraków 1984, s. 93.

¹⁰ Stanowiło to ok. 10% wszystkich bractw na terenie Rzeczypospolitej (ponad połowa to bractwa maryjne). J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 91; tenże, *Bractwa i przejawy ich życia religijnego w 2. poł. XVIII wieku na przykładzie diecezji płockiej*, „*Roczniki Humanistyczne*”, R. 24, 1976, z. 2, s. 39; S. Litak, *Bractwa religijne*, s. 518; E. Ziemann, *Kult Najświętszego Serca Jezusa w Polsce w perspektywie 250. rocznicy ustanowienia święta* [w:] *Odnović pamięć o miłości Bożej*, red. J. Królikowski, J. Wełna, Poznań 2014, s. 17; J. Królikowski, *Odnović pamięć o Bożej miłości. Dzieje i duchowe przesłanie kultu Najświętszego Serca Jezusa*, Tarnów 2015, s. 57; J. Misiurek, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 2: *W. XVIII–XIX*, Lublin 1998, s. 20.

że wspólnota pojawiła się na terenie niedawno zagarniętym przez prawosławną Rosję.

Regułą praktykowaną przez jezuitów w ich kolegiach było powoływanie przy uczelniach sodalicyj mariańskich. Natomiast cześć Najświętszego Serca Pana Jezusa wypływa z chrystocentrycznego charyzmatu tego zakonu. Podwójne wezwanie bractwa (Serca Jezusa i Serca Najświętszej Maryi Panny) wynika z dwójakiego charakteru tej konfraterni — zarówno akademickiego, jak też diecezjalnego¹¹.

Powstanie bractwa połockiego

Z karty tytułowej księgi dowiadujemy się, że kongregacja połocka powstała 4 VI 1794 r. Ta sama data (4 czerwca) z dopiskiem, że jest to niedziela i uroczystość Najświętszego Serca Maryi, pojawia się na początku listy członków. Być może więc wpisy do księgi rozpoczęto w 1797 r., kiedy 4 czerwca przypadła niedziela.

Powstanie bractwa było efektem wcześniejszego rozwoju kultu Serca Jezusa. Impulsem do intensyfikacji pobożności chrystocentrycznej stały się wydarzenia prowadzące do likwidacji zakonu jezuitów i państwa polskiego. Ratunku szukano w modlitwie do Serca Jezusa. Od niej przełożeni zakonu uzależniali przetrwanie wspólnoty w Rosji, aczkolwiek w opinii przybyłego do Połocka w 1780 r. ks. Giuseppe Marutiego kult Serca Jezusa był w tym czasie dopiero poznawany na terenie Białorusi¹². Jego propagatorami byli kolejni przełożeni wspólnoty, począwszy od wikariusza generalnego na Białorusi ks. Stanisława Czerniewicza¹³, po ks. Tadeusza Brzozowskiego¹⁴ — ostatniego generała zakonu na terenie Białorusi. Ks. Czerniewicz był autorem listu z 8 V 1784 r., zachęcającego do wpisywania się do bractwa i odprawiania triduum przed świętem Serca Jezusowego. Rok później, podczas drugiej Kongregacji Generalnej Jezuitów, oficjalnie zaaprobowano nabożeństwo i powtórzono apel o jego krzewienie¹⁵. Kolej-

¹¹ Por. podobne rozwiązanie w Gdańsku. J. Flaga, *Bractwa i sodalicyje jezuickie w Polsce w 2. poł. XVIII w.*, „Summariusz”, R. 3, 1974, s. 145; C. Drażek, *Rozwój kultu Serca Jezusa*, s. 92; S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003, s. 227.

¹² M. Inglot, *List o. Giuseppe Maruti SJ z Połocka (1871)* [sic!], [w:] *Jezuicka ars historia*, s. 204, por. J. Flaga, *Informacje o bractwach religijnych w relacji biskupa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z roku 1748*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, 1972, nr 20, s. 47.

¹³ Ks. S. Czerniewicz SJ (1728–1785), w zakonie jezuitów od 1743 r., od 1770 r. rektor kolegium połockiego, orędownik nieogłaszania decyzji kasującej zakon jezuitów, w 1780 r. otworzył w Połocku nowicjat, od 1782 r. wikariusz generalny zakonu z prawami przełożonego generalnego. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 111–112.

¹⁴ Ks. T. Brzozowski SJ (1749–1820), w zakonie jezuitów od 1765 r., na terenie Białorusi od 1782 r., generał zakonu w latach 1805–1820. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 73–74; S. Bednarski, *Brzozowski Tadeusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 3, Kraków 1937, s. 68; L. Grzebień, *Brzozowski Tadeusz*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, red. H. E. Wyczański, t. 1, Warszawa 1981, s. 241.

¹⁵ P. J. Badura, *Kongregacje Generalne Towarzystwa Jezusowego. Zarys historyczny* [w:] *Jezuicka ars educandi. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ*, Kraków 1995, s. 36; J. Hojnowski, *Słownik kultu Serca Jezusowego*, Kraków 2000, s. 56, 193.

ną zachętą do wzmocnienia kultu był list ks. Gabriela Lenkiewicza¹⁶ z 1787 r. i trzydniowe rekolekcje wielkopostne poświęcone rozważaniom misterium Serca Jezusa. W 1792 r. drukarnia połocka wydała ośmiostronicowe *Ustawy Bractwa Jezusowego* oraz legitymacje przygotowane w języku polskim i niemieckim. Ich autorem, w opinii ks. Jana Sygańskiego, był ks. Brzozowski¹⁷.

Bractwo połockie zatwierdził papież Pius VI, który rozpoczął swój pontyfikat w 1775 r., a więc dwa lata po kasacie zakonu jezuitów. W pierwszych latach pontyfikatu za najważniejsze wyzwanie uznawał sprzeciw wobec laicyzacji i ateizmu. Jedną z metod przeciwstawiania się nowinkom było propagowanie religijności, w tym opartej na aktywności bractw religijnych. Zatwierdzenie wspólnoty połockiej wydał w roku ogłoszenia konstytucji *Auctorem Fidei*, w której odrzucił żądania jansenistów zmierzające do ograniczenia nabożeństw ku czci Serca Jezusa¹⁸.

Bractwo powstało przy parafii p.w. Nawiedzenia NMP¹⁹. Miało swój ołtarz w tamtejszym kościele. Nie mamy przekazów dotyczących introdukcji bractwa połockiego. Z opisu dotyczącego powstania analogicznej kongregacji w Krakowie w 1718 r. wiemy, że uroczyste pierwsze nabożeństwo ku czci Serca Jezusa poprzedziła procesja po uprzątniętych ulicach, a znak do wymarszu dała salwa z wypożyczonej armaty. W procesji, za odświętnie ubranymi członkami bractwa, podążała kapituła, zakonnicy, magistrat, pięć orkiestr. Po przemowach solennie odmówiono litanie do Serca Jezusa i inne modlitwy²⁰. Podniosły charakter miała również uroczystość w Wilnie w 1719 r. W sferze domysłów pozostanie pytanie, czy władze rosyjskie pozwoliły na tak ostentacyjną inaugurację bractwa połockiego. Możemy być pewni, że jezuita dołożyli wszelkich starań, by otwarciu działalności konfraterni połockiej nadać odpowiednią oprawę.

Przyjęcia do bractwa

Uroczystą oprawę miały przyjęcia do bractwa podczas świąt Najświętszego Serca Pana Jezusa i Niepokalanego Serca NMP. Można było też wpisywać się do wspólnoty każdego innego dnia, pod warunkiem, że kandydat był po spowiedzi i Komunii św. Należało także siedmiokrotnie odmówić modlitwy *Zdrowaś Mario* i *Chwała Ojcu* ofiarowując je w intencji prześlągania Serca Jezusowego

¹⁶ Ks. G. Lenkiewicz SJ (1722–1798), w zakonie od 1745 r., wykładowca filozofii, matematyki, architektury w Nieświeżu i Połocku. Od 1782 r. rektor kolegium połockiego, a od 1785 r. wikariusz generalny zakonu. Inicjator założenia drukarni połockiej. B. Natoński, *Lenkiewicz Gabriel* [w:] PSB, t. 17, s. 57; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 359.

¹⁷ J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca Jezusowego po całym świecie a w szczególności w Polsce*, Kraków 1892, s. 120.

¹⁸ Pius VI, *Auctorem fidei*, zob. http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1794-08-28_SS_Pius_VI_Auctorem_Fidei_IT.doc.html <dostęp: 2007-10-22>; J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca*, s. 38; J. Królikowski, *Odnówić pamięć*, s. 63.

¹⁹ Kościół konsekrowano w 1745 r. D. Bączkowski, J. Żyskar, *Nasze Kościoły. Opis ilustrowany wszystkich Kościołów i Parafii znajdujących się na obszarach dawnej Polski i obszarach przyległych*, t. 1: *Archidiecezja Mohylowska*, Warszawa-Petersburg 1913, s. 385.

²⁰ J. Rejowicz, *Krakowskie procesje Serca Jezusowego, ich początek i rozwój*, Kraków 1908, s. 6; por. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 41.

za grzechy ludzkości²¹. Przynależność do bractwa była potwierdzana wydaniem patentu podpisanego przez księdza prezesa. W 1811 r. na potrzeby cudzoziemców przygotowano formularz w języku francuskim. Przyjęcia odbywały się z reguły grupowo, niekiedy po kilkadziesiąt (a nawet więcej) osób, aczkolwiek zdarzało się, że przystępowano do bractwa indywidualnie, jak 10 X 1806 r. uczyniła to w Połocku niejaka Kazimiera Swolyńska. Być może niektórym zależało na zachowaniu anonimowości. W tymże Połocku w maju 1809 r. wpisana została Katarzyna, która „nie podała nazwiska” (dopisano „Brzezińska”). W Warkłanach²² dwie panie nie wskazały nazwiska, bo go nie miały. Odrębne uroczystości przyjęcia organizowano dla uczniów kolegów, na przykład w Dyneburgu 17 III 1807 r. (16 wpisów)²³. Kilka dni później (25 marca) przyjęto dwie panie (Tekla Szczukówna i Małgorzata Łappowa), ale najważniejsze nabożeństwo, połączone z przyjęciem nowych członków, odbyło się w święto Serca Jezusa — 23 czerwca (piątek), kiedy do bractwa przystąpiły 73 osoby. Podobnie w Uświaczu²⁴, gdzie od 1647 r. działała stacja misyjna kolegium jezuickiego, w 1806 r. odnotowano przystąpienie do bractwa 23 osób, wyłącznie płci męskiej. Możliwe że uczniowie byli przyjmowani w święto Serca NMP, a reszta — w święto Serca Jezusa. Może na to wskazywać przykład zapisów z 1807 r., kiedy 2 czerwca przyjęto 22 wiernych płci męskiej i tylko 4 kobiety, a 23 czerwca — 14 mężczyzn i 21 kobiet. Zdarzało się, że przyjmowano członków wyłącznie jednej rodziny — 3 VIII 1807 r. w Petersburgu do bractwa przystąpiło pięcioro przedstawicieli rodziny Polanowskich (Walenty i Joanna oraz Katarzyna, Wiktoria i Marianna). Rok później w Uźwałdzie na dziesięcioro nowych członków, aż dziewięcioro to przedstawiciele rodziny Bułań (w tym siedmiu mężczyzn) — niewykluczone, że i dziesiąty (Antoni Gripsten) był z nimi spokrewniony. Starosta babilicki i komisarz nadworny Jan Komar otwiera listę 16 osób noszących to nazwisko. Jednorazowo najliczniej wpisała się rodzina Pizan — 32 osoby. Liczni byli też Rypińscy (starosta, koniuszy, sowietnik, sędzia, duchowni).

Skład społeczny członków bractwa

W niektórych bractwach odrębnie wpisywano hierarchów kościelnych, przedstawicieli elity społecznej, osobno zakonników i zakonnice, w innym miejscu resztę członków. Zachowały się odrębne księgi członków zmarłych²⁵. W Połocku

²¹ Księga Bractwa Połockiego, Informacja krótka dla ks. Prezesa Kongregacji, b. pag.; ATJKr., Informacja o Bractwie Połockim. Były to praktyki stosowane także w innych bractwach, zob. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 69.

²² Warkłany — majątek w pow. rzeżyckim na Inflantach, SGKP, t. 12, s. 956.

²³ Wśród nich był ks. Pierre Boni SJ (ur. 1779), który w 1806 r. przybył na studia do Dyneburga, a po ukończeniu kolegium został wychowawcą w konwiktach petersburskim i połockim, następnie był wiceregensem w Mohylewie. Po 1820 r. wrócił do Francji, pięć lat później opuścił zakon. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 57.

²⁴ Uświacz (Uświat) — miasteczko nad jeziorem Uświat w pow. wieliskim, woj. witebskie. SGKP, t. 12, s. 849.

²⁵ J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 166; C. Drażek, *Rozwój kultu Serca Jezusa*, s. 64; J. Mitkowski, *Księga zmarłych bractwa kościoła Panny Marii w Krakowie*, „Studia Historyczne”, R. 11, 1968, z. 1, s. 71–95.

prowadzono jedną księgę, ale wykazywano (nie zawsze) odrębność sodalisów²⁶ i osób konsekrowanych; przy kilkunastu nazwiskach krzyżykiem zaznaczono zgon, ale na pewno nie są to dane pełne.

Listę członków otwiera wikariusz generalny zakonu ks. Lenkiewicz. Po nim wpisano pozostałych członków zarządu: asystenta wikariusza generalnego i prepozyta prowincji białoruskiej zakonu ks. Hieronima Wicherta²⁷, asystenta i rektora kolegium połockiego ks. Franciszka Kareu²⁸, asystenta ks. Franciszka Lubowickiego²⁹ i asystenta oraz sekretarza zakonu — ks. Macieja Rakietego³⁰. Po nich wpisano stu innych zakonników. W tym gronie znajdujemy tak wybitnych członków zakonu, jak ks. Tadeusz Brzozowski (1749–1820) — generał zakonu w latach 1805–1820, twórca wielu misji na terenie cesarstwa, Antoni Lustig (1752–1815) — prowincjał białoruski i rektor szkoły połockiej w latach 1805–1814, czy Józef Korycki (1754–1827) — sekretarz generała zakonu w Rzymie po 1820 r.³¹ Są w tym gronie jezuita zachodnioeuropejski, którzy do Połocka przybyli po 1780 r. (powstał tam wówczas nowicjat). Wśród nich był ks. Giuseppe Angiolini (1747–1814), który do Połocka trafił w 1783 r. Zasłynął jako pierwszy kanclerz Akademii Połockiej (wcześniej w latach 1806–1809 był rektorem kolegium w Petersburgu)³². Dwa lata później z Wiednia przybył ks. Antonius Schedler (1742–1794) — kaznodzieja arcyksiężnej Marianny, siostry cesarza Józefa II, w Połocku przez lata odpowiedzialny za kształcenie kleryków³³. Bodaj najwybitniejszym wśród jezuitów, szukających w Połocku możliwości kontynuowania powołania zakonnego, był ks. Gabriel Gruber (1740–1805). Słoweniec z pochodzenia, przed przybyciem do Rosji był profesorem w Wiedniu, Lublanie i Grazu. Swym dorobkiem uzasadniał oficjalną tezę władz carskich o zachowaniu zakonu w Rosji ze względu na ich wkład w rozwój nauki i oświaty. Przed przybyciem do Rosji opracowywał metody regulacji rzek, projektował statki, zajmował się agronomią. Okazał się duchownym bardzo zasłużonym dla zakonu — to on

²⁶ Ich wykazy można skonfrontować z listami opublikowanym przez I. Kadulską, *Akademia Połocka. Ośrodek kultury na Kresach 1812–1820*, Gdańsk 2004, s. 251 i n., zob. I. Giżycki, *Notatka o Akademii szkołach jezuitów w Połocku*, Poznań 1884; tenże, *Materiały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*, Kraków 1905, s. 124 i n.

²⁷ Ks. H. Wichert SJ (1734–1816), w zakonie od 1751 r., profesor retoryki i historii, superior i rektor w Mohylewie. Asystent wikariusza generalnego w latach 1786–1816 (w okresie od 30 VII do 10 X 1802 wikariusz generalny). Rektor w Orszy w latach 1786–1799 i 1803–1809, w latach 1799–1803 rektor w Połocku. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 731.

²⁸ Ks. F. Kareu SJ (1731–1802), w zakonie od 1754, od 1768 r. wykładał matematykę i filozofię w Połocku. Od 1782 r. prowincjał białoruski. Od 1785 r. asystent ks. Lenkiewicza. Rektor kolegium połockiego od 1786 r. Zastąpił ks. Lenkiewicza na funkcji wikariusza generalnego (1799 r.), a po zatwierdzeniu zakonu w Rosji przez papieża Piusa VII w 1801 r. — generał jezuitów. Tamże, s. 267.

²⁹ Ks. F. Lubowicki SJ (1724–1801), w zakonie od 1744, asystent w latach 1783–1801, rektor w Dyneburgu 1784–1792, prowincjał 1786–1789. Tamże, s. 377.

³⁰ Ks. M. Rakiety SJ (1734–1797), w zakonie od 1749, do Połocka przybył w 1780 r. Pełnił tam funkcje asystenta i sekretarza zakonu, był też prefektem drukarni połockiej. Tamże, s. 560.

³¹ Tamże, s. 305, 377.

³² K. Konopka, *Angiolini Józef* [w:] PSB, t. 1, s. 113; R. Darowski, *Giuseppe Angiolini SJ (1747–1814), profesor filozofii w Akademii Połockiej*, „Forum Philosophicum”, t. 11, 2006, s. 223–247; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 11.

³³ Tamże, s. 603–604.

w 1801 r. uzyskał papieskie zatwierdzenie dla jezuitów na terenie Białorusi. Ukoronowaniem zasług było wybranie go na wikariusza generalnego po śmierci ks. Kareu³⁴. W gronie cudzoziemskich jezuitów, którzy przystąpili do bractwa Serc Jezusa i NMP, księga bracka odnotowuje Włochów (Bernardus Scordialo, Giovanni Natale Magnani, Longinus Turyno, Gaetano Angiolini, Antonio Saronzo, Giovanni Antonio Grassi), Francuzów (Medard Dujardin), Austriaków (Aloisius Löffler, Johanness Rauscher, Aloisius Moritz). Niektórzy z nich w chwili wstąpienia do bractwa przebywali w swych ojczyznach, ale z czasem wszyscy wymienieni przybyli na Białoruś. Przykładem może być ks. Francesco Ricca (1755–1809), rektor *Collegium Nobilium* w Parmie. Na Białoruś przybył w 1799 r., w Połocku spędził ostatnie lata życia, pełniąc tam funkcje prefekta muzeum i mistrza nowicjatu. Dwa lata później do jezuitów połockich dołączył inny członek bractwa — ks. Ignatius Pietroboni (1749–1831), który w latach 1816–1820 asystował ostatniemu generałowi zakonu rezydującemu w Połocku, a po 1820 r. wrócił do Włoch³⁵. W tym samym 1801 r. przybył do Połocka kolejny jezuita, a zarazem członek bractwa — ks. Johannes Hochbüchler (1740–1817), profesor akademii wiedeńskiej, a w latach 1802–1806 rektor kolegium petersburskiego³⁶. Wśród członków bractwa występowała kategoria „wpisanych, ale nieobecnych”, to jest na stałe przebywających poza Rosją, jak ks. Charles Lefeure (wpisany w Połocku w 1811 r.). W 1802 r. były cztery takie osoby, rok później pięć, a w 1804 aż 19. W latach 1805–1806 wpisano kilkudziesięciu (49) członków wywodzących się z grona kandydatów do zakonu jezuitów. W większości byli to Niemcy.

Członkostwo jezuitów w bractwie nie było automatyczne. Ks. Alojzy Landes (w Połocku od 1787 r., profesor tamtejszego kolegium od 1801 r.) przystąpił do bractwa w Petersburgu w 1806 r., a więc w czasie, gdy pełnił funkcję superiora misji saratowskiej³⁷.

Po zakonnikach w księdze ujęto nowicjuszy i uczniów kolegium, którzy byli wyróżniani w dalszej jej części. W 1809 r. w Witebsku przyjęto do bractwa siedmiu nowicjuszy, w tym Francuza Charlesa Ballandreta, który w następnych latach był wykładowcą języka francuskiego w Akademii Połockiej, a po wypędzeniu jezuitów został profesorem prawa kanonicznego w szwajcarskim Fryburgu³⁸. Są też (wyjątkowo) przedstawiciele innych zakonów, jak na przykład o. Egidiusz Bożkowski (Mohylew 1817 r.).

W dalszej części księgi wpisywano siostry mariawitki³⁹ i bazylianki. Niektóre mniszki zostały ujęte bez wskazania przynależności zakonnej. Przyjmowanie bazylianek oraz przykład konfraterni z Białej Cerkwi wskazują, że do

³⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 267; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 198.

³⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 507.

³⁶ Tamże, s. 218, 507, 569.

³⁷ I. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii*, s. 33; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 354.

³⁸ Tamże, s. 24. Wśród tych siedmiu nowicjuszy tylko jeden (Wincenty Kładniewski, 1791–1836) był Polakiem.

³⁹ Zgromadzenie Sióstr Życia Maryi — katolickie zgromadzenie zakonne założone w 1737 r. przez ks. Józefa Turczynowicza, zatwierdzone w 1752 r. przez papieża Benedykta XIV. Aktywne głównie na terenie Białorusi, zlikwidowane w konsekwencji kasaty z 1864 r. M. Borkowska, *Dzieje zgromadzenia Mariae Vitae czyli Mariawitek*, „Nasza Przeszłość”, t. 93, 2000, s. 107–152.

bractwa połockiego przystępowali także unicy. Współdziałaniu sprzyjały restrykcje ze strony państwa rosyjskiego i Cerkwi prawosławnej kierowane przeciw unitom⁴⁰.

Na świeckich członków bractwa usytuowano przedstawicielki miejscowej arystokracji. Pierwszą jest członkini dworu królewskiego, szambelanowa Gertruda Lissowska (jej mąż, szambelan Jan Lissowski — jak można się domyślać — pod wpływem perswazji żony, wpisał się dwa tygodnie później, 18 czerwca)⁴¹. Za szambelanową ujęto marszałkową powiatu mścisławskiego Józefę Hołyńską, krajczankę powiatu połockiego Józefę Jakutowiczównę, rotmistrzową powiatu mścisławskiego Józefę Malkowską, marszałkową powiatu połockiego Zofię Szantyrową i jej córkę Teresę. Grupę tę zamyka panna Franciszka Czaplicówna. Na czele listy konfratrów widzimy podczaszego powiatu oszmiańskiego Karola Sulistrowskiego, a za nim: rotmistrza brasławskiego Tadeusza Chodasewicza, szambelana województwa połockiego Antoniego Majewskiego i dwóch członków palestry, Jana i Franciszka Świrszczewskich oraz żonę Franciszka — Zofię.

Oprócz dygnitarzy do bractwa wpisywali się wysocy przedstawiciele palestry i wojskowi. Przy niektórych innych nazwiskach wskazano, że są to rentierzy. W gronie wojskowych i ich rodzin (19 osób) na uwagę zasługuje Konstancja z Białozorów generałowa Hrebnicka, wdowa po Janie Doktorowiczu-Hrebnickim⁴². Najczęściej byli to rotmistrzowie. W gronie prawników widzimy prezydentów sądu w Połocku Jana Chrapowickiego i Antoniego Łakisa, a także kilkudziesięciu innych sędziów, asesorów, „sowietników”, sekretarzy i kancelistów.

Do bractwa połockiego przystępowali też cudzoziemcy. Do tych najznamienitszych należał baron Josef Penkler, tajny radca dworu Habsburgów⁴³. Za nim do Połocka miała trafić długa lista znaczących dygnitarzy, proszących o wpisanie na listę członków bractwa⁴⁴. Być może także za jego sprawą do połockiego bractwa w 1797 r. przystąpił francuski emigrant, przebywający w tym czasie w Wiedniu, baron Chrysostome Jacques de Gombault-Rasac. 22 XII 1808 r. do wspólnoty zapisała się księżna Louise-Emmanuelle de Châtillon (1764–1814), znana jako księżniczka de Tarante, dama dworu zgilotynowanej królowej Francji Marii Antoniny, autorka pamiętników opisujących okres rewolucji, a w Rosji

⁴⁰ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 1, Warszawa 1906, s. 175 i n.; M. Pidlypczyk-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986, s. 24; B. Lorens, *Bractwa religijne a relacje międzyobrzędkowe w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII wieku [w:] Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. D. Burdzy, B. Wojciechowska, Kielce 2014, s. 319–320.

⁴¹ W 1811 r. do bractwa przystąpiła następna Lisowska — Józefa.

⁴² Do bractwa należały też Krystyna, Zuzanna i Antonella Hrebnickie. Nie były to dzieci Jana i Konstancji (ich potomstwo to Jan, Anna Chalecka i Teodora Pereświew-Sołtan, zob. http://ostoya.org/wiki/index.php?title=Historia_rodziny_Hrebnicki_Doktorowicz <dośćęp: 2007-10-30>.

⁴³ S. Petrin, *Penkler Josef Freiherr von [w:] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1850*, Bd. 7, Wien 1978, s. 408–409.

⁴⁴ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 212.

(od 1801 r.) — centralna postać emigracji francuskiej, blisko powiązana z hrabiną Barbarą Gołowińą⁴⁵.

Warto odnotować członkostwo Rosjan. Byli nieliczni, ale wpływowi. Przykładem są Anna i Elżbieta Sperańskie. Elżbieta Sperańska Bagriejewa (1799–1859) to autorka pism mistycznych i romansów (pisanych po francusku), córka hrabiego Michała Sperańskiego, jednego z najwybitniejszych mężów stanu swej epoki (co nie uchroniło go od zesłania do Permu w 1812 r.). W późniejszych latach w ich petersburskim salonie gościli Aleksander Puszkina i Adam Mickiewicz. Nasz wieszcz, według jego rosyjskich przyjaciół, miał tam wejść na drogę „przewrotu religijnego”⁴⁶. W czerwcu 1808 r. członkinią została księżniczka Marianna Gallicyzyna⁴⁷, a wraz z nią Jean Aumonier, Prosper Pirali i Delphine Roth.

Podobnie jak w innych bractwach przewagę liczebną miały kobiety (ok. 68%). Dysproporcja jest więc zauważalna, choć nie tak wyraźna jak w przypadku bractw maryjnych, w których udział kobiet wynosił powyżej 75%. Ale i w bractwie Serc Jezusa i NMP takie przypadki występują: w 1806 r. wśród 104 nowych członków bractwa w Użwałdzie (w tym czasie parafia liczyła ok. 700 osób) tylko 17 było płci męskiej (16%). W Osuniu, na 22 osoby przyjęte do bractwa, było tylko dwóch mężczyzn (w obu przypadkach członkiniami były też ich żony). Podobnie w parafii Auł (Auli): w 1810 r. było w bractwie trzech mężczyzn i 31 kobiet. W Dągdzie w latach 1814–1815 do bractwa nie zapisał się żaden mężczyzna (przypadek odosobniony). W gronie mężczyzn — duży odsetek stanowili duchowni i uczniowie (studenci). Niekiedy byli oni jedynymi członkami miejscowego bractwa (przykład z Krasławia, gdzie w 1812 r. zapisano 34 uczniów tamtejszej szkoły).

Pochodzenie terytorialne członków bractwa

Jak wcześniej wskazano do bractwa połockiego wpisywali się członkowie z innych miejscowości, stanowiąc w nim zdecydowaną większość (93%)⁴⁸. Oprócz Połocka, gdzie zapisy odbywały się w każdym roku, w pozostałych miejscowościach były one nieregularne. W trakcie 13 lat (1806–1818), dla których mamy dane o pochodzeniu terytorialnym, nowi członkowie pojawiali się w 28 miejscowościach, średnio w 6–7 (najwięcej 9 w 1806 i 1814 r., najmniej w trzech w — ostatnim — 1818 r.). Po Połocku najwięcej członków przystąpiło do bractwa w Mohylewie (550 osób). Do licznych możemy zaliczyć konfraternię użwałdzką (228). Były

⁴⁵ Zob. *Souvenirs de la princesse de Tarente 1789–1792*, Nantes 1897.

⁴⁶ J. Kleiner, *Mickiewicz*, t. 2, cz. 1, Lublin 1948, s. 55; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984, s. 148–149.

⁴⁷ Być może chodzi o córkę Dmitrija Aleksiejewicza Golicyna (ambasador Rosji w Londynie, Paryżu i Hadze, autor prac z dziedziny ekonomii) i Adelheidy Amalii von Schmettau, ur. 7 XII 1769 r. W 1780 r. Golicynowie rozeszli się, sześć lat później Amalia przeszła na katolicyzm i założyła w Münster salon mistyczno-religijny.

⁴⁸ „Może się w to Bractwo Osoba też mieszkająca w Mohilewie nie udając się osobiście do Połocka wpisać ieśliby chciała, byleby powziawszy dokładną — Informacją o Bractwie tym, spowiadała się i komunikowała w Kościele XX Jezuitów, nawiedziła Ołtarz Serca JEZUSO-WEGO w tymże Kościele, podała na karcie swe Imię i Nazwisko, wyrażając dzień i Miesiąc spowiedzi i komunij, a będzie jej wydana Książeczka i Patent od rzeczonych XX”. ATJKr., Informacja o Bractwie Połockim, §11.

Tabela. Pochodzenie terytorialne członków Bractwa Serc Jezusa i NMP w Połocku w latach 1806–1818

Miejscowość	Rok													Razem
	1806	1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	
Połock	1	68	75	69	49	42	68	33	35	69	81	118	28	736
Mohylew	29	50	29	25	28	5		40	80		73	191		550
Petersburg	16	5	6		3	21	1	31	37	38				158
Uźwałd	104		18	32			22 ^x				52			228
Orsza	36			31	45	17			36					165
Ryga	100	43												143
Saratów	35													35
Uświacze	23													23
Mścisław	48													48
Dyneburg		100		45	14									159
Dagda		43							23	23				89
Osuń		22												22
Styglów		7												7
Pusza			15				231 ^x							246
Witebsk				52	58	1	1	32	32		87			263
Auli					34	352			263					649
Chalcz					15			3						18
Mińsk						1								1
Sokolnikowo						8								8
Krasław							34							34
Romanów							29	25	26	32	31			143
Oświeja									1			7		8
Justynianów												46		46
Łuczyn												105		105
Małnów												58		58
Saria												8		8
Warklany													57	57
Ekimania													16	16
Łącznie	392	338	143	254	246	447	386	164	533	162	324	533	101	4023

Źródło: Księga Bractwa Połockiego.

^x Dane łączne dla lat 1812 i 1813.

to przeważnie ośrodki, w których funkcjonowały rezydencje, stacje, bądź misje jezuitów. W Mścisławiu bractwo wprawdzie powstało, ale zapisy (48 osób, w tym 12 kobiet) z 1806 r. były ostatnimi. Z Czeczerska, pomimo że działała tam misja jezuicka, nie ma żadnych zapisów. Podobnie było w Odessie i Astrachaniu.

Dostrzegalne są duże wahania w rocznych sumach naboru nowych członków. Po rekordowym 1814 r. (tyle samo, czyli 533 zapisy, odnotowano w 1817 r.) przyszedł ubogi rok 1815 (zaledwie 162 nowych członków). Możemy się domyślać, że ten spadek wynikał z nowej polityki cara Aleksandra I, niechętniej jezuitom i wspólnotom katolików świeckich, czego przejawem była likwidacja kolegium petersburskiego. Należy zwrócić uwagę, że w pierwszych latach funkcjonowania bractwa (1794–1801) przystępowało do niego średnio prawie tysiąc osób rocznie.

Kluczową rolę, chociażby ze względów politycznych, odgrywały podmioty jezuickie funkcjonujące w stolicy imperium. Za sprawą cara Pawła I jezuita używali prawo prowadzenia Kolegium Petersburskiego (1800–1815), a od 1801 r. dysponowali słynnym kościołem św. Katarzyny.

Interesującym przykładem jest bractwo w Romanowie na Wołyniu. Tamtejsza rezydencja jezuitów to fundacja hr. Józefa Augusta Ilińskiego (1760–1844), blisko związanego z Akademią Połocką i — co równie istotne — z carem Pawłem I⁴⁹. Misja powstała w 1811 r., niedługo później w Romanowie pojawili się pierwsi członkowie bractwa. „Hrabia senator Cesarstwa Rosyjskiego, kawaler wielu orderów” zasilili bractwo 1 VI 1813 r. Inną ważną członkinią bractwa była hrabina Teofila z Rzewuskich Platerowa. Rok później do bractwa przystąpił pierworodny syn Józefa Augusta — Jan (1785–1860), podobnie jak jego stryj zwany Januszem. Z opisów obyczajów religijnych hrabiego wynika, że sumiennie wypełniał zobowiązania brackie. Fundator kolegium z konwiktem, instytutu dla głuchoniemych i kościoła, który „mógł być ozdobą stolicy”, ku zdziwieniu współczesnych często (co drugi dzień) przystępował do Komunii św., jego modlitwa była ostentacyjna, nie wahał się napominać innych. Na jego pogłębiany kult Serca Jezusa wskazuje decyzja o sprowadzeniu do Romanowa sióstr wizytek, które po 1820 r. zajęły miejsce jezuitów.

Arystokratów w brackim gronie było więcej. W 1817 r. przystąpiły do bractwa wojewodzianka trocka księżniczka Konstancja Radziwiłłówna⁵⁰ oraz księżna Elżbieta z Kossakowskich Giedroyciowa. W Mohylewie ze wspólnotą związała się księżna Marianna Dowmantowa. W tymże 1817 r. na misji w Justynianowie⁵¹ do bractwa przystąpiła hrabina Felicja Platerowa. W 1814 r. wspólnotę zasiłowała marszałkowa Sokołowska, prawdopodobnie rezydentka na dworze Oświeja Szadurskich⁵². W tejsze miejscowości trzy lata później dołączyli do bractwa Waldenowie. Listę członków w Warklanach otwierają właściciele miasta — spolonizowana rodzina Borchów.

⁴⁹ E. Iwanowski, *Rozmowy o polskiej koronie*, Kraków 1873, s. 677; I. Giżycki, *Materiały do dziejów Akademii*, s. 129, 221; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, s. 53.

⁵⁰ Księżna Konstancja Radziwiłłówna, córka wojewody trockiego i ordynata kleckiego Józefa Mikołaja Radziwiłła (1736–1813) i jego pierwszej żony Andżeliki Antoniny z Miączyńskich (ur. 1744). Prawdopodobnie żona gen. Czudowskiego. Wojewodzianka trocka w 1817 r.

⁵¹ Justynianów (Juscijanawa) — wieś w guberni witebskiej (pow. drysieński), majątek rodziny Szczytt. SGKP, t. 3, s. 640.

⁵² Tamże, t. 7, s. 743–744.

Działalność bractwa

Bractwo Serca Jezusa i Serca NMP było konfraternią typowo dewocyjną. Jego celem było odprawianie nabożeństwa ekspiacyjno-wynagradzającego za znieważenie Boga i inne grzechy⁵³. W przypadku bractwa połockiego wśród celów wymieniano wyzwolenie się z nałogów, częste uczestnictwo we mszy świętej, codzienną adorację Najświętszego Sakramentu, comiesięczne przystępowanie do sakramentów pokuty i Eucharystii oraz wzajemną pomoc materialną⁵⁴. Zobowiązania członków nie były nazbyt wymagające. Obligowali się do udziału minimum raz w roku (w dowolnie wybranym terminie) w nabożeństwie połączonym z adoracją Najświętszego Sakramentu. Z dokumentu papieskiego wynika, że oprócz dwóch uroczystości do Serca Jezusowego i Maryi, członkowie powinni uczestniczyć w nabożeństwie w cztery inne dni (święteczne bądź powszednie) wskazane przez bractwo, a zaaprobowane przez biskupa⁵⁵. W trakcie modlitwy powinna wybrzmieć intencja pokoju oraz prośba o ustanie odstępstw od wiary. Papieski dekret erekcyjny wskazywał też na wspólnotową modlitwę bractwa w intencji zmarłych członków. Pojawia się zachęta do wspierania ubogich, przyjmowania podróżnych, łagodzenia konfliktów, zadbanie o pochówki zmarłych opuszczonych⁵⁶. Za wielką zasługę poczytywano nawrócenie „człowieka niestałego w drodze do zbawienia”⁵⁷.

Kongregacja obchodziła dwa święta, Serca Pana Jezusa (powinno być poprzedzone nowenną) i Serca NMP. W nabożeństwach tych mógł uczestniczyć ogół wiernych. W obie uroczystości, po nieszpórach⁵⁸, kapłan w komży przed ołtarzem Serca Jezusa wystawiał Najświętszy Sakrament. Odmawiał Akt Uroczystego Przepraszania za krzywdy wyrządzone Sercu Jezusowemu. Następnie odmawiana była modlitwa maryjna *O Najukochańsza*. Natomiast w przypadku święta Serca Maryi prowadzący zaczynał od modlitwy *O Serce Maryi, Wszecmocnego Boga najdoskonalsze dzieło*. Po modlitwie prowadzący wygłaszał mowę o duchu, celu i istocie, zarówno samego bractwa, jak i nabożeństwa do Serc Jezusa i Maryi. Należało wtedy przypomnieć obowiązki członków. Zalecano,

⁵³ ATJKr, Informacja o Bractwie Połockim, §4, §8. O teologicznych podstawach kultu Serca Jezusa, zob. B. Mokrzycki, *Kult Najświętszego Serca Jezusowego a liturgiczna odnowa Kościoła* [w:] *Zawierzyliśmy Miłości*, red. B. Mokrzycki, Kraków 1972, s. 71–104; J. Misiurek, *Pojęcie i podstawy kultu Serca Jezusowego według polskich teologów katolickich XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, R. 31, 1984, z. 2, s. 93–106; tenże, *Historia i teologia*, s. 29 i n.; J. Królikowski, *Odnówić pamięć*, passim; B. Matczak, *Znaczenie objawień i pobożnych ćwiczeń ludu chrześcijańskiego w rozwoju kultu Serca Jezusa* [w:] *Serce Jezusa w misterium Kościoła. 250 lat kultu Serca Pana Jezusa w Polsce*, red. W. Pałęcki, Z. Głowacki, Lublin 2016, s. 103–114.

⁵⁴ Księga Bractwa Połockiego, b. pag.; [A. Łabęcki], *O powrocie jezuitów*, s. 248; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 62–63.

⁵⁵ Księga Bractwa Połockiego, Dekret papieża Pius VI erygujący bractwo, b. pag.

⁵⁶ Por. S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 404; J. Flaga, *Działalność duszpasterska zakonów*, s. 209; tenże, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*, s. 231. Zob. J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. 3, Wrocław 1970, s. 20.

⁵⁷ Księga Bractwa Połockiego, b. pag. Por. J. Buba, *Początki czci publicznej Serca Bożego w Polsce* [w:] *Pijarzy w kulturze dawnej Polski. Ludzie i zagadnienia*, Kraków 1982, s. 50.

⁵⁸ W dokumencie papieskim zapisano: „z pierwszą gwiazdą wieczorną aż do zachodu słońca”.

by temat kultu Serc był poruszany przez kaznodziejów także w każdą ostatnią niedzielę miesiąca, „lud bowiem potrzebuje przypomnienia i pobudek”⁵⁹. Z nabożeństwem tym związana była możliwość uzyskania odpustu zupełnego. Kolejnym punktem spotkania było uroczyste przyjmowanie nowych członków do bractwa. Zapewne okazją do zaprezentowania się na zewnątrz była procesja Bożego Ciała.

Bractwo korzystało z aktywności jezuickiej drukarni w Połocku. Na potrzeby wspólnoty wydano drukiem książeczkę *Do Serca Pana Jezusa* (Połock, b.d.). Wysoki nakład publikacji (2400 egz.) oraz jej niska cena wskazują, że zakładano wyjście z kultem poza szeregi członków⁶⁰. Inne publikacje drukarni połockiej to *Nabożeństwo do Serca Jezusa i Maryi*, wydane w 1789 i 1795 r., *Sprzymierzenie do nabożeństwa ku Najśw. Sercom Jezusa i Maryi* (także z 1795 r.) oraz niemiecokojęczyny *Patent do Serca Jezusowego*. Jeszcze w drugiej połowie XIX w. z matrycy drukarni połockiej publikowano obrazki przedstawiające Serce Jezusa⁶¹.

Znaczenie bractwa połockiego

Powstanie i działalność bractwa przypadły na czas trudnych relacji Kościoła katolickiego z państwem rosyjskim⁶². Podobnie jak kolegium jezuickie, bractwo zostało uznane przez władze Rosji za szkodliwe. Źródłem zagrożenia miało być szerzenie katolicyzmu i polskości. Można założyć, że podobnie jak w przypadku bractw działających w innych miejscach, także w Połocku odgrywały one rolę integracyjną dla tamtejszych Polaków, a co za tym idzie — przynależność do bractwa można uznać za element ich postawy patriotycznej⁶³. Bractwa oddziaływały na rozwój ducha egalitarnego. Do kolegiów jezuickich trafiała w dużej mierze młodzież magnacka. Udział w konfraterni u boku mieszczan i niezamożnej szlachty uspołeczniał więc młode pokolenie arystokracji⁶⁴.

⁵⁹ Księga Bractwa Połockiego, Informacja krótka dla ks. Prezesa Kongregacji, b. pag.

⁶⁰ Zob. W. Kaczorowski, R. Sękowski, *Drukarnia połocka w latach 1787–1820. Problemy badawcze i próba odtworzenia produkcji wydawniczej* [w:] *Jezuicka ars historia*, s. 234; I. Kadulska, *Osiągnięcia drukarzy Akademii Połockiej* [w:] *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004, s. 610; też, *Pracownicy książki w Akademii Połockiej (1812–1820)*, [w:] *Na szlakach literatury... Prace literaturoznawcze i edytorskie ofiarowane Profesor Barbarze Wolskiej z okazji siedemdziesiątych urodzin oraz czterdziestolecia pracy naukowej*, Łódź 2016, s. 260.

⁶¹ J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca*, s. 113. Według ustaleń ks. Stanisława Szymańskiego (*Dzieje kultu Serca Jezusowego w Polsce*, „Homo Dei”, R. 30, 1961, nr 4, s. 354) w XVIII wieku różne oficyny zakonne i akademickie wydały drukiem 45 książek poświęconych kultowi Serca Jezusa.

⁶² M. Loret, *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*, „Przegląd Powszechny”, t. 179, 1928, s. 111–128, 268–284; tenże, *Kościół katolicki a Katarzyna: 1772–1783*, Kraków 1910.

⁶³ S. Litak, *Ze studiów nad religijnością niższych warstw społecznych w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Przegląd Humanistyczny”, R. 40, 1996, nr 1, s. 164; W. Partyka, *Likwidacja bractw religijnych w Lublinie w 2. połowie XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 106, 2016, s. 131.

⁶⁴ Por. A. Mariani, *Udział elit w bractwach jezuitów prowincji polskiej i litewskiej. Kontrola z góry czy organizacja od dołu?*, „Zapiski Historyczne”, t. 67, 2012, z. 1, s. 30.

Bractwo stanowi przejaw oddziaływania jezuitów na elity katolickie. Zapewne w wielu przypadkach za sprawą zakonników w życie społeczne włączały się osoby dotąd bierne. Członkostwo przydawało splendoru (w przypadku uczniów — mogli doń należeć jedynie ci najlepsi). W wymiarze religijnym działalność bractwa wpływała na pogłębienie pobożności indywidualnej, realizowanej poprzez praktyki wspólnotowe, charakterystyczne dla polskiej kultury religijnej. Co oczywiste, nie jesteśmy w stanie określić głębi przeżyć religijnych, co więcej — trudno powiedzieć, na ile konsekwentnie realizowano przyjęte zobowiązania brackie.

W przeciwieństwie do wielu bractw mogących się pochwalić kilkusetletnią historią, stowarzyszenie połockie nie przetrwało zbyt długo. Wpisy do bractwa kończą się w roku 1818. Miało to niewątpliwie związek z nagłym usunięciem jezuitów z Rosji. Tenże sam car Aleksander I, który w 1812 r. uroczystie otwierał Akademię Połocką, osiem lat później zdecydował o kasacie jezuitów w Rosji⁶⁵. Kościół po jezuitach na dziesięć lat przejęli pijarzy, ale — pomimo ich nabożeństwa do Serca Jezusa — bractwa prawdopodobnie nie utrzymali. Wpływ na jego zanik miało skreślenie święta z kalendarza liturgicznego oraz niechętna polityka władz państwowych. Pod wpływem oświecenia zmienił się klimat religijny, krytyczny wobec dewocji, a akcentujący znaczenie czynnika społecznego w postawie religijnej⁶⁶.

Omawiana księga to ważny materiał do badania dziejów polskiej społeczności na terenach zagarniętych w I rozbiórce Polski. Masowość ujęcia daje podstawy do badań o charakterze demograficznym⁶⁷. Kilkadziesiąt lat od ostatnich wpisów do księgi brackiej społeczność ta została poddana wielorakim represjom, w konsekwencji których niemalże zanikła⁶⁸. Dziś świadectwem tego dziedzictwa są cmentarze, popadające w ruinę świątynie i pałace, ale także źródła pisane, takie jak opisywana księga.

⁶⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, s. 511; A. Demkowicz, *Wypędzenie jezuitów z Imperium Rosyjskiego na podstawie fragmentów „Wygnańca z Białej Rusi” Jana Galicza*, „Tematy i Konteksty”, 2012, nr 2, s. 54. Jezuici połoccy przenieśli się do Francji, Włoch, na teren Galicji, m.in. do Chyrowa, gdzie w 1883 r. powstała renomowana szkoła, nawiązująca do tradycji połockich. B. Kumor, *Powrót jezuitów do Galicji*, „Folia Historica Cracoviensia”, t. 2, 1994, s. 76.

⁶⁶ J. Sygański, *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca*, s. 32; P. Chmielowski, *Liberalizm i Obскурantyzm na Litwie i Rusi (1815–1823)*, Warszawa 1898, s. 40, 78.

⁶⁷ Na temat polskiej ludności na terenie Białorusi i Inflant w omawianym okresie, zob. P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998 (tam dalsza literatura).

⁶⁸ Zob. E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, Warszawa 1916, s. 10; W. Warkar, *Rozwój terytoryalny narodowości polskiej*, cz. 3: *Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Kielce 1917, s. 3, 42; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa [1994], s. 12; M. Kowalski, *Mniejszość polska na Grodzieńszczyźnie, mniejszość białoruska na Białostoczczyźnie* [w:] *Problemy rozwoju przygranicznych regionów wschodniej Polski*, red. C. Sadowska-Snarska, Białystok 2002, s. 89–104.

Antoni Maziarz, Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary at Polotsk parish church in light of brotherhood register from 1794–1818

Summary

The fonds of National Library of Russia include a Register of Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary in Polotsk. Besides the list of members, the manuscript includes a number of documents important for operation of the congregation. The Brotherhood operated in 1794–1818; it was run by Jesuits, who survived disbanding of the order in 1773. Membership list of the Brotherhood (approx. 11 thousand) shows a cross-section of Polish community, living mostly in territories captured by Russia after First Partition of Poland. It includes members of local elite, as well as the lowest social tiers. Russians, Germans, French and Italians also joined the Brotherhood. An important group of members were students of schools run by Jesuits. The end of the Brotherhood was related to expulsion of Jesuits from Russia in 1820 (the last entries in Brotherhood register are dated 1818). In contrast to other religious brotherhoods of this type, which often operated for hundreds of years, Polotsk community has only existed for a quarter of a century. It is, however, worthwhile to look into its activity, both due to time and place of its operation, as well as mass participation of the community which would be subject to severe repressions a few decades later. In present time, Poles are a tiny minority in the community of North-East Belarus.

Słowa kluczowe: Połock, bractwa religijne, Bractwo Najświętszych Serc Jezusa i Maryi w Połocku, kult maryjny

Keywords: Polotsk, religious brotherhoods, Brotherhood of Sacred Hearts of Jesus and Mary in Polotsk, Marian devotion